Llys a Llan

Colofn sy'n crwydro ar hyd meysydd llên, crefydd a hanes yng Nghaerdydd a'r Fro

Yr Athro E. Wyn James

'Eilun Coll': Eluned Morgan, O. M. Edwards a'r Rhyfel Mawr

(Rhan 1)

Eluned Morgan (1870–1938) yw un o'r awduron rhyddiaith pwysicaf a ysgrifennai yn y Gymraeg yn nechrau'r ugeinfed ganrif. Merch ydoedd i Lewis ac Ellen Jones, rhai o brif arloeswyr y Wladfa Gymreig a sefydlwyd ym Mhatagonia yn 1865, ac fe roddwyd yr enw 'Morgan' arni, nid oherwydd unrhyw gysylltiadau â Morgannwg – rhai o Wynedd oedd ei rhieni – ond am iddi gael ei geni ar Fôr Gwasgwyn (*Bay of Biscay*) ym mis Mawrth 1870, ar fwrdd y llong *Myfanwy* a oedd yn cludo nifer o Gymry i'r Wladfa.

(trwy garedigrwydd y ddiweddar Tegai Roberts)

Nid pawb sy'n cael tonnau môr y Werydd i siglo'i grud', meddai Eluned un tro, ac mae gan y môr swyn arbennig iddi a lle amlwg yn ei gwaith. Mae hynny'n wir am fynyddoedd hefyd, ac yn codi'n rhannol o'r ffaith ei bod hi'n rhamantydd wrth reddf. Fel y bardd rhamantaidd mawr hwnnw, Robert Williams Parry, gallai Eluned ddweud, 'Mae hiraeth yn y môr a'r mynydd maith'; ac nid damwain ydyw mai ei dau lyfr gorau yw *Dringo'r Andes* (1904) a *Gwymon y Môr* (1909), y naill gyfrol yn adrodd hanes ei thaith dros y paith o'r wladfa wreiddiol yn Nyffryn Camwy ger Môr Iwerydd i'r wladfa fach newydd a sefydlwyd yn yr Andes erbyn yr 1890au, a'r llall yn adrodd hanes mordaith o Brydain i Batagonia.

Ond mae gan y môr arwyddocâd pellach ym mywyd a gwaith Eluned Morgan. Crynhoir hynny mewn cerdd yn dwyn y teitl 'Eluned Merch y Môr' gan ei chyfaill, y bardd telynegol Wil Ifan (William Evans, 1883–1968) – un a oedd rhwng 1917 ac 1925 yn weinidog mewn capel Cynulleidfaol Saesneg a safai lle y mae Capel y Crwys ar Heol Richmond erbyn heddiw:

> Pwy biau'r feinir lân, Eluned deg, ddwys ei chân?
> Ai Cymru fach ai Patagonia gu?
> Atebai'r cefnfor maith – 'Nid Cymru fach na'r paith,
> Ond *fi* biau'r feinir lân – y fi a'm tonnau lu.'

Neu yng ngeiriau cofiadwy'r Athro Jane Aaron yn y cylchgrawn *Efrydiau Athronyddol* yn 1998: 'Broc môr ydoedd Eluned, yn nofio ar wyneb y dyfroedd heb gyfle i fwrw gwreiddiau.' Ac o gofio'r tyndra creadigol a oedd yn rhan greiddiol o'i phersonoliaeth a'i gwaith – tyndra rhamantaidd rhwng dwy wlad a dau ddiwylliant – peth hynod briodol, mewn gwirionedd, oedd iddi gael ei geni ar y môr, rhwng y ddau le.

Treuliodd Eluned ei phlentyndod yn y Wladfa. Daeth i Gymru am y tro cyntaf yn niwedd 1879, yn naw mlwydd oed, ar ymweliad teuluaidd estynedig yng nghwmni ei mam a'i chwaer hŷn, Myfanwy, a byddai'n ymweld â Chymru'n eithaf cyson am gyfnodau o hynny hyd 1918, pan ddychwelodd i'r Wladfa am y tro olaf, gan farw yno, yn y Gaiman, yn niwedd 1938. Yn wir, yn ystod y blynyddoedd rhwng 1896 ac 1918 treuliodd tua dwywaith cymaint o'i hamser yng Nghymru ag yn y Wladfa, a hynny yng Nghaerdydd yn bennaf – rhwng 1902 ac 1904 roedd yn byw yn 29 Beauchamp Street, nid nepell o Gerddi Despenser yn ardal Glanyrafon; wedyn, rhwng 1905 ac 1906, ac eto rhwng 1908 ac 1910, roedd yn byw ychydig ymhellach i'r gogledd, yn 51 Hamilton Street (oddi ar Heol y Gadeirlan); ac yna, rhwng 1912 ac 1918, ei chartref oedd 'Noddfa', 5 Pen-y-bryn Road, Gabalfa.

Dyma flynyddoedd y creadigrwydd mawr llenyddol yn ei hanes, a chyfnod y tyndra mawr hefyd. Pan oedd yng Nghymru, yng nghanol bwrlwm y bywyd dinesig ac yn symud ymhlith haenau uchaf y bywyd diwylliannol Cymraeg, hiraethai am unigeddau'r paith a brodorion gwâr ond ansoffistigedig Patagonia; ond pan oedd yn y Wladfa, ymdeimlai'n ddwfn â'i hunigrwydd, gan hiraethu am eneidiau hoff cytûn draw yng Nghymru. Dyma hi, er enghraifft, mewn llythyr at William George (brawd David Lloyd George) ym mis Mehefin 1898, yn disgrifio'r profiad gorfoleddus o gyrraedd yn ôl i'r Wladfa wedi cyfnod yng Nghymru:

> Pan welais hen draeth llwyd, anial Port Madryn, daeth ysbryd ac asbri'n ôl, a theimlwn hen awelon heulog Patagonia yn rhedeg drwy fy enaid fel trydan, gan lanw bywyd â haul a rhyddid. [… Mae] hamdden a thawelwch yn teyrnasu o'm cwmpas; rhyw ruthro byw y gwelais i bawb yng Nghymru.

Ond mewn llythyr arall at William George yn Nhachwedd y flwyddyn ddilynol, 1899, gall ddweud:

> Mae fy nghartref [yn y Wladfa] mor bell a'm bywyd mor unig, fel y mae cael ambell ddarlun o hen gyfeillion o'r tu hwnt i'r môr [ar y wal yn fy nghell] fel pelydryn o heulwen haf yng nghanol gaeaf.

(Cyhoeddwyd y llythyrau hyn yn 1972 yn '*Gyfaill Hoff…': Detholiad o Lythyrau Eluned Morgan*, dan olygyddiaeth W. R. P. George – cyfrol sydd, yn fy marn i, yn un o glasuron llenyddiaeth Gymraeg yr ugeinfed ganrif.)